

Danuta Wróbel-Sawosz

Problemy żywnościowe w Bydgoszczy w latach 1939-1945

Dnia 26 października Bydgoszcz weszła w skład okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie jako stolica rejencji bydgoskiej, a jednocześnie została przyłączona wraz z okręgiem i innymi ziemiami do Trzeciej Rzeszy. Ale już wcześniej w mieście rozpoczęto zaprowadzanie niemieckich porządków. Wyrzucano Polaków z ich mieszkań, zabierano im majątki, zmieniano nazwy ulic, rozpoczęto przystosowywanie gospodarki do potrzeb Trzeciej Rzeszy. Zmiany nie ominęły również handlu żywnością¹.

Sytuacja w Bydgoszczy po 1 września 1939 roku

W Polsce przed wybuchem II wojny światowej była duża liczba sklepów, zwłaszcza niewielkich, nie występowało zjawisko odgórnego dyktowania cen ani braku jakichkolwiek towarów, nie reglamentowano również żywności i innych towarów. Tymczasem wraz z wybuchem wojny, nadejściem Wehrmachtu oraz wprowadzeniem niemieckich rządów wszystkie te symptomy miały się kolejno pojawić. Handel, jak wszystkie dziedziny życia w III Rzeszy, upolityczniono.

¹ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1939-1945*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 180, 181, 222, 223-224, 237, 238; J. Deresiewicz, *Okupacja niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy (1939-1945). Studium historyczno-gospodarcze*, Poznań 1950, s. XVI; W. Jastrzębski, *Bydgoszcz jako siedziba rejencji (1939-1945)*, Prace Komisji Historii, t. XVI; *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 1998, s. 188; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979, s. 31, 51; W. Jastrzębski, *Struktura władz niemieckich w Bydgoszczy. Administracja*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, pod red. M. Biskupa, t. II, cz. II, 1939-1945, Bydgoszcz 2004, s. 125.

Wprowadzono niemieckie porządki w sklepach i na wystawach. W połowie grudnia 1939 roku na wszystkich terenach włączonych wprowadzono przepisy obowiązujące w Rzeszy. Dążono do jak największej koncentracji poprzez łączenie i zamykanie sklepów oraz przejmowanie zapasów. Podjęto próbę stworzenia bogatego mieszczaństwa niemieckiego, powierzając prowadzenie sklepów Volksdeutschem i przesiedleńcom ze Wschodu².

Dobra koniunktura w handlu panowała już przed wybuchem wojny. Ludzie, niepewni swej przyszłości, robili zapasy, kupując wszystko, co pojawiała się w sklepach. Działania wojenne na krótko spowodowały zamęt w handlu, ale gdy tylko sytuacja uspokoiła się, zaczęto znów otwierać sklepy, powróciła dobra koniunktura. Żołnierze Wehrmachtu kupowali wszystko, podobnie jak przyjeżdżający na tereny włączone do Niemiec, zwłaszcza że ceny na Pomorzu były niższe niż w Rzeszy, korzystny był przelicznik złotego na markę, poza tym nie występowała jeszcze reglamentacja towarów. Proces, jaki nastąpił krótko po wybuchu wojny, nazwano „radosnym kupowaniem”, Niemcy kupowali po kilka płaszczy, mnóstwo ubrań, kawę i herbatę na kilogramy, masło, smalec i wędliny³.

Od samego początku wprowadzano zmiany w handlu. Pierwszeństwo w zakupach mieli Niemcy (według Jana Pietrasa kolejność była następująca: najpierw Reichsdeutsche, potem Volksdeutsche, na końcu Polacy), kupowali więc najlepszy towar. Żołnierzy, policjantów i urzędników trzeba było obsłużyć natychmiast. Polacy mogli robić zakupy tylko w niektórych godzinach, zwykle popołudniowych, więc zostawał dla nich gorszy towar. Tworzono osobne sklepy dla Niemców i Polaków albo dzielono sklep na dwie części. Istniały też sklepy wyłącznie dla Niemców (Nur für Deutsche), np. z nutami (Polacy nie mogli mieć instrumentów muzycznych, radia ani patefonów) lub mięsne.

Ceny żywności od początku okupacji poddano kontroli i zamrożono. Ustalała je specjalna placówka do spraw cen mieszcząca się w Gdańsku. Cały okręg podzielono na trzy strefy cenowe: do pierwszej należał Gdańsk, do drugiej – Bydgoszcz, Elbląg, Gdynia, Grudziądz, Malbork i Toruń, a do trzeciej pozostałe miasta, miejscowości i wsie. W myśl rozporządzenia Kreisleitara Kampego wszystkie ceny miały być zamrożone na poziomie z 31 sierpnia. Dnia 14 września 1939 roku dr Grossmann przesłał do Oberregierungsrate Hildebranta i Kampego sprawozdanie o stanie cen. Nie stwierdził wielkich podwyżek od sierpnia 1939 roku; najbardziej podrożało masło – z cen na poziomie 1,50-1,80 zł do 2 zł. Nie wzrosły, a nawet spadły ceny w restauracjach, podrożały tylko pojedyncze potrawy, jak stek i filety mięsne. Sprzedaż

² J. Deresiewicz, op. cit., s. 316-318, 325.

³ Ibidem, s. 327-329.

niektórych produktów była uzależniona od dostępu surowców, np. kupno leku w płynie było możliwe dopiero po oddaniu buteleczki, krem można było kupić po zwrocie słoiczka, a pastę do butów – gdy oddało się pudełko. Z czasem ograniczeń było coraz więcej. Spowodowane były one coraz większym wysiłkiem na rzecz wojny, a od 1942 roku wprowadzeniem wojny totalnej. Od 1942 roku ograniczono, a następnie całkowicie wstrzymano sprzedaż owoców Polakom. Później wprowadzano kolejne obostrzenia, np. w 1944 roku Polakom nie wolno było kupować kalafiorów⁴.

W pierwszych latach wojny nie było problemów z zaopatrzeniem w żywność. Dopiero od 5 października 1940 roku wprowadzono kartki, najpierw na niektóre artykuły, potem na wszystkie (również buty, ubrania). Zbigniew Raszewski twierdzi natomiast, że kartki dla Polaków wprowadzono od 1 listopada 1939 roku, po podbiciu Francji część ograniczeń zniesiono, od 13 stycznia 1941 roku wprowadzono kartki na mięso, od 7 kwietnia 1941 roku na chleb i mąkę, ale np. w Toruniu już 25 września 1939 roku wprowadzono kartki na kawę i herbatę (aby otrzymać kartki, trzeba było wypełnić specjalny formularz, dodatkowo za formularz należało uiścić opłatę), a od 4 listopada kartki te wydawano wyłącznie ludności niemieckiej. Z kolei Wacław Kozłowski w swej monografii powiatu tucholskiego podaje, że kartki pojawiły się dopiero w 1940 roku. Ogólna reglamentacja została wprowadzona w 1941 roku. Kierował nią Krajowy Urząd Wyżywienia, a w powiatach Urząd Gospodarczy i Żywieniowy. Od 13 stycznia 1941 roku wprowadzono kartki na mięso, masło, olej, margarynę, twaróg, ser, jajka, tłuszcz wieprzowy, od kwietnia na chleb i mąkę, od czerwca na ciastka, od listopada reglamentowana była również czekolada i jej wyroby. Kolejne kartki dodano w marcu 1942 roku – na wyroby cukiernicze oraz w czerwcu tego roku na pełne mleko.

Kartki dla Niemców i Polaków były odmienne. Każda kartka miała pośrodku część blankietową, z miejscem na imię i nazwisko oraz adres, numer bieżący, termin ważności, wyobrażenie pieczęci z herbem Gdańska. Kartka bez nazwiska ważna była tylko w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Każda kartka obowiązywała sześć tygodni. Wprowadzono kilka rodzajów kartek. Na „Nährmittelkarte” można było kupić makaron i kasze, na „Stärke” – budynie, galaretki, mąkę kartoflaną, kostki bulionowe, zupy Maggiego, cukierki. Aby kupić warzywa,

⁴ AP-B, AMB, sygn. 5021, pismo z 14 września 1939 roku w sprawie kształtowania się cen na bydgoskim rynku; J. Deresiewicz, op. cit., s. 320, 331, 337-339; W. Kozłowski, *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej wrzesień 1939-maj 1945*, Tuchola 1995, s. 166-167; J. Pietras, *Okupacja w Bydgoszczy w latach 1939-1944 w świetle dokumentów delegatury rządu londyńskiego*, Prace Komisji Historycznej BTN, t. XI, Warszawa – Poznań 1975, s. 270.

Tabela 1.
Produkty podlegające reglamentacji w okresie od stycznia 1941 roku do maja 1942 roku

Data wystawienia zarządzenia	Data wejścia w życie	Produkty spożywcze podlegające reglamentacji
8 I 1941	13 I 1941	mięso i tłuszcze (masło, margaryna, olej), twaróg, ser, jajka, tłuszcz wieprzowy
19 II 1941		zakaz sprzedaży ludności polskiej mąki pszennej i pieczywa pszennego
31 III 1941	7 IV 1941	chleb i mąka
16 VI 1941	30 VI 1941	chleb, mąka i ciastka
31 X 1941	17 XI 1941	czekolada i wyroby czekoladowe
28 II 1942	9 III 1942	wyroby cukiernicze
12 V 1942	1 VI 1942	mleko pełne

Źródło: W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939-1945*, Gdańsk 1979, s. 224; W. Kozłowski, *Powiat tucholski w latach drugiej wojny światowej wrzesień 1939-maj 1945*, Tuchola 1995, s. 168.

trzeba było mieć „Gemüsekarte”. Masło kupowało się na „Butterkarte”, mleko i ser – na „Bestellschein”, owoce – na „Obstkarte”, a jajka na „Eierkarte”. Na „Bezugesscheine” można było otrzymać mydło. Dla długo pracujących i pracujących w nocy były dodatkowe kartki – „Zulagekarten”, dla pracujących ciężko i najciężej – „Zusatzkarten” (Karty uzupełniające). Przydziały kartkowe były niewystarczające. Kupno pewnych produktów możliwe było tylko w niektóre dni i godziny, w gazetach podawano, gdzie i kiedy można się zgłosić ze swoimi kartkami po żywność i inne produkty. Kartki wydawano zawsze przed pierwszym dniem kolejnego miesiąca. Bez kartek można było kupować zapałki, pastę do butów, proszek do pieczenia, żyłетки, perfumy, zioła, kwiaty, zabawki. Pierwszeństwo w zakupach przysługiwało oczywiście Niemcom. W Toruniu dyrektor policji Otto Weberstedt nakazał pod koniec października 1939 roku obsługiwanie Niemców w pierwszej kolejności. W Bydgoszczy od maja 1940 roku w godzinach od 8.00 do 10.00 oraz pomiędzy 14.00 a 15.00 zakupów mogli dokonywać tylko Niemcy, od lipca wyłącznie Niemcy mogli robić zakupy na targu przed godziną 10.00⁵.

⁵ „Deutsche Rundschau” 16-17 XII 1939 r., nr 287; J. Deresiewicz, op. cit., s. 341-343, 374, 375; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 222-223; W. Kozłowski, op. cit., s. 167-168; Z. Raszewski, *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930-1945*, Bydgoszcz 1994, s. 142-143; W. Stankowski, *Życie codzienne ludności niemieckiej*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, op. cit., s. 440.

500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68	500 g Brot 16. 10. bis 12. 11. 1944 Danzig- Wstp. 68
Brotkarte Gültig von 16. 10. bis 12. 11. 1944 Nur gültig im Reichsgau Danzig - Westpreußen							
500 g Brot R IV c 6. 11. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68				Name: _____ Wohnort: _____ Straße: _____ <small>Ohne Namensträgerung ungültig. Nicht übertragbar!</small>			
500 g Brot oder 375 g Mehl D 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R IV b 6. 11. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R IV a 6. 11. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R IV 6. 11. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R C 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R III b 30. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R III a 30. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R III 30. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68
500 g Brot oder 375 g Mehl R B 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R II b 23. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R II a 23. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R II 23. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R A 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R I b 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R I a 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68	500 g Brot R I 16. 10. — 12. 11. 1944 Danzig-Westpr. 68

Rycina 1.

Kartka na chleb ważna w terminie od 16 października do 12 listopada 1944 roku w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Uprawiała do zakupu: 8 razy po 50 g chleba, 13 razy po 500 g chleba, 4 razy po 500 g chleba albo 375 g mąki

Sytuacja pogarszała się w kolejnych latach wojny, m.in. na skutek podupadania rolnictwa. W 1943 roku według raportów z Ziemi Zachodnich produkcja na wsi spadła o 40% w porównaniu z czasami przedwojennymi, głównie za sprawą Niemców z Bessarabii, którzy słabo znając się na gospodarstwie, wybili niemal całe pogłowie bydła, jakie znaleźli w oborach i nie troszczyli się o przychówek. Pod koniec 1943 roku sytuacja uległa pogorszeniu wraz z napływem Niemców z bombardowanych miast III Rzeszy. Dodatkowo w tym roku wystąpił nieurodzaj na ziemniaki (główny składnik pożywienia) i buraki cukrowe. Pod groźbą kary śmierci zabroniono podawania bydłu i trzodzie chlewnej ziemniaków, a przydział tygodniowy zmniejszono do 3,5 kg. Zwiększono racje chleba, który miał coraz gorszą jakość. Na okres od 15 listopada 1943 roku do 23 lipca 1944 roku przydzielono Niemcom po 150 kg ziemniaków, potem

zmniejszono racje do 50 kg, a w końcu do 25 kg. Właśnie ze względu na brak ziemniaków wybito część trzody chlewnej. Ryby, cukierki, ryż i owoce były już tylko dla Niemców. Jedyne sukcesy, o jakim wspominają raporty, odniesiony przez Niemców na polu gospodarki rolnej, to rozwinięcie upraw roślin oleistych, które miały zastąpić tłuszcze zwierzęce. O tym, jak ciężka była sytuacja pod koniec roku 1943, może świadczyć choćby samobójstwo Elzy Hack zamieszkałej w Bydgoszczy przy ulicy Sienkiewicza 31, członkini NS Frauenschaftu, która napisała, że robi to z głodu i nędzy, gdyż przydział żywnościowy na tydzień to dla niej stanowczo za mało⁶.

Gazety podnosiły na duchu mieszkańców okręgu, pokazując, jak bardzo państwo dba o ich zdrowie i zaopatrzenie w witaminy. W lutym 1941 roku poinformowano mieszkańców Bydgoszczy za pośrednictwem prasy, że od czterech tygodni, tak jak wszyscy obywatele III Rzeszy, jedzą margarynę wzbogaconą o witaminę A. W czerwcu 1942 roku w ramach tej samej akcji w „Deutsche Rundschau” znalazł się artykuł *O witaminy dbamy*. Obok zamieszczono trzy zdjęcia – na pierwszym rolnik orze pole, na drugim kobieta pracuje w polu (podpis pod zdjęciem głosi, że ciężko pracuje zgięta dziesięć godzin), na ostatnim zdjęciu mały chłopczyk Peter włącza się w akcję dbania o witaminy, podlewając pomidory na grządce⁷.

Odrębną kwestią był tak zwany „Ersatzstoff”, w skrócie „Ersatz”, czyli materiał zastępczy. Hasło to stosowano nie tylko do artykułów żywnościowych, ale też syntetycznych, np. tekstyliów. Najpopularniejsze jednak były „zastępcze artykuły żywnościowe”. Jak pisze Zbigniew Raszewski, Niemcy to naród z natury oszczędny i przywykły do życia w ubóstwie, więc nie było dla ich żadnym problemem, że na śniadanie pili kawę zbożową, a tylko na święta prawdziwą. Wojna w dziedzinie „Ersatzu” przyniosła wiele wynalazków, np. herbatę z suszonych łupinek od jabłek, herbatę z łupin ziarna kakaowego (Kakaoschalente), która uchodziła za prawdziwy rarytas⁸.

O niedostatku towarów świadczy choćby to, że ceny podawano za pół kilograma towaru, a nie jak dziś za 1 kilogram. Ceny owoców i warzyw w latach 1940-1941 przedstawiono w poniższej tabeli.

⁶ Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy...; Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 6, do 15 sierpnia 1943 r., s. 176-177; Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 9, do 15 listopada 1943 r., s. 401-402; Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 10, grudzień 1943-styczeń 1944 r., s. 468; Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich Nr 11, styczeń-luty-15 marca 1944 r., s. 529.

⁷ „Deutsche Rundschau” z 3 VI 1942 r., nr 129 i z 21 II 1941 r., nr 44.

⁸ Z. Raszewski, op. cit., s. 91-92.

Tabela 2.

Ceny warzyw i owoców

Artykuł/cena za pół kilograma, pęczek lub główkę	III 1940	VI 1940	VII 1940	VIII 1940	IX 1940	I 1941	III 1941	V 1941	VII 1941
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
biała kapusta	10 Pfg	35 Pfg	30 Pfg	5 Pfg	4 Pfg	5 Pfg	6-7 Pfg	11 Pfg	
czerwona kapusta	13 Pfg			6 Pfg	5 Pfg	7 Pfg	8-11 Pfg	14 Pfg	
buraczki czerwone	7 Pfg					7 Pfg			
por	12 Pfg				6 Pfg	21 Pfg	21-28 Pfg	25-32 Pfg	
cebula (5 szt.)	12 Pfg	5 Pfg	5 Pfg	6 Pfg	8-10 Pfg		10 Pfg		
seler	15 Pfg				11 Pfg	15 Pfg	19 Pfg		
rabarbar	40 Pfg	5 Pfg	5 Pfg	6 Pfg				20 Pfg	4-7 Pfg
ogórki		60 Pfg	52 Pfg	6 Pfg					49 Pfg
truskawki		65 Pfg	50 Pfg						29-59 Pfg
kalafior		15-40 Pfg	10-30 Pfg	20-25 Pfg					4-10 Pfg
kalarepa		6 Pfg	5 Pfg	3-5 Pfg	3-7 Pfg	10 Pfg		17 Pfg	
pomidory		90 Pfg	76 Pfg	17 Pfg					84 Pfg
agrest		24 Pfg	20 Pfg	18 Pfg					32 Pfg
marchew (12 szt.)		17 Pfg	15 Pfg	6 Pfg		8 Pfg		12 Pfg	
szparagi		38 Pfg	38 Pfg						
szparagi na zupe			25 Pfg						
sałata			6 Pfg	5 Pfg	7-8 Pfg	21 Pfg		21 Pfg	7-10 Pfg
ziemniaki białe lub szare			15 Pfg		31-37 Pfg	2,70 RM za 50 kg			
ziemniaki okrągłe, żółte			16 Pfg			3 RM za 50 kg			
ziemniaki długie, żółte			17 Pfg		35-43 Pfg				
jabłka				21 Pfg	10-26 Pfg				
gruszki				17 Pfg	10-35 Pfg				

c.d. tabeli 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
morele				31 Pfg					
grostek zielony				31 Pfg	17 Pfg				45 Pfg
fasolka zielona				14 Pfg					
szpinak				13 Pfg		18 Pfg	42 Pfg	16 Pfg	10 Pfg
rzodkiewki (15 szt.)				4 Pfg		11 Pfg		14 Pfg	5-7 Pfg
jeżyny				28 Pfg					
borówki				29 Pfg	40 Pfg				
maliny leśne				32 Pfg					
jagody				75 Pfg					
kurki				25 Pfg					
borowiki				35 Pfg			12 Pfg	8 Pfg	
botwinka									
koperek									9 Pfg

Źródło: „Deutsche Rundschau” z 19 III 1940 r., nr 67; z 24 VI 1940 r., nr 146; z 3 VII 1940 r., nr 154; z 24 VII 1940 r., nr 172; z 13 VIII 1940 r., nr 189; z 9 IX 1940 r., nr 287; z 3 III 1941 r., nr 153; z 4 V 1941 r., nr 112; z 1 VII 1941 r., nr 152 oraz dane ze stycznia 1941 r. z pracy: W. Kozłowski, op. cit., s. 167.

Ceny ustalano ogólnie. Przeciętnie co dwa tygodnie lub raz na miesiąc podawano za pośrednictwem prasy nowe ceny, latem – częściej, gdyż ze względu na dostępność warzyw i owoców ich ceny często obniżano. Przykłady: pomidory w czerwcu 1940 roku kosztowały 90 Pfg, w lipcu 76 Pfg, w sierpniu już tylko 17 Pfg, by w lipcu roku następnego znów kosztować 84 Pfg. Podobnie spadały ceny marchwi – w czerwcu kosztowała 17 Pfg za pęczek, w lipcu 15 Pfg, w sierpniu – 6 Pfg, a w maju roku następnego 12 Pfg. Podobnie było z sałatą: w lipcu główka kosztowała 6 Pfg, w sierpniu 5 Pfg, we wrześniu 7-8 Pfg, w maju 1941 roku 21 Pfg, by w lipcu znów stanąć do 7-10 Pfg za główkę⁹.

Carl Behrend w swoim sklepie proponował następujące konserwy: ananas po 8,30 RM, groszek konserwowy od 0,75 do 1,30 RM, młody groszek od 0,55 do 0,90 RM, młody groszek z marchewką 1,40 RM, truskawki z puszki od 1,10 do 2,20 RM. Za Susskirschen jasne trzeba było zapłacić 1-1,75 RM, za ciemne 1,75 RM, Pflaumen z Stein kosztowały 0,75 do 1,30 RM¹⁰.

⁹ „Deutsche Rundschau” z 19 III 1940 r., nr 67; z 24 VI 1940 r., nr 146; z 3 VII 1940 r., nr 154; z 24 VII 1940 r., nr 172; z 13 VIII 1940 r., nr 189; z 9 IX 1940 r., nr 287; z 3 III 1941 r., nr 153; z 4 V 1941 r., nr 112; z 1 VII 1941 r., nr 152.

¹⁰ „Deutsche Rundschau” z 16-17 XII 1939 r., nr 287.

W lutym 1940 roku proszek do pieczenia kosztował 8 Pfg, cukier waniliowy 5 Pfg, budyń ananasowy, jabłkowy, cytrynowy, truskawkowy, malinowy, waniliowy – 8 Pfg, śmietankowy – 11 Pfg, czekoladowy – 10 Pfg, bananowy – 12 Pfg, czekoladowo-śmietankowy – 13 Pfg. Galaretki w różnych smakach kosztowały 21 Pfg, olejki aromatyczne do ciast – cytrynowy, waniliowy, jabłkowy, różany, rumowy – kosztowały 9 Pfg. Wszystkie te produkty pochodziły z fabryk Dr. Oetkera¹¹.

Lubiący wypić lampkę wina do obiadu lub z innej okazji mogli skorzystać z oferty sklepu Carla Behrenda znajdującego się przy ulicy Adolfa Hitlera 23. Właściciel proponował następujące wina mozelskie: Grecher Dompropst z 1938 roku za 2,95 RM, Binger Rosengarten z 1937 roku za 3 RM, Zeller Schwarze Katz z tego samego roku za 3,35 RM. Polecał też kupno win musujących: Gremplar Riesling za 3 RM, Kupferberg Gold półlitrowe za 4,50 RM, Kupferberg Naturherb 6,50 RM za półlitrową butelkę oraz Kupferberg Auslese 8 RM za litr¹².

Ceny artykułów na wolnym rynku

Handel na wolnym rynku był zakazany przez cały okres okupacji, groziła za to nawet kara śmierci. Jeszcze w raporcie o sytuacji na Ziemiach Zachodnich z września 1942 roku autor pisze, że na Pomorzu wolny rynek nie istnieje. Ceny pojawiają się w raportach od września 1943 roku.

Zarobki a ceny żywności

Robotnik niemiecki tygodniowo zarabiał między 36,30 a 52 RM, robotnik uczący się 55 RM, wykwalifikowany 62 RM, a brygadzysta 72 RM. Do pensji każdy otrzymywał dodatki. Mężczyzna żonaty w 1. roku pracy dostawał 88,20 RM dodatku, a po 10 latach pracy 201 RM. Mniejsze dodatki miały kobiety: wdowa z dziećmi w 1. roku pracy otrzymywała co prawda największy dodatek, bo aż 84,60 RM, ale po 10 latach pracy jej dodatek był mniejszy niż żonatego mężczyzny, który wynosił 198 RM. Kobieta samotna lub zamężna otrzymywała najmniejsze dodatki: w 1. roku pracy 62,70 RM, po 10 latach pracy tylko 153 RM. Stawka godzinowa dla robotnika wynosiła 26 Pfg dla osoby 19-letniej, 14-latek za tę samą pracę otrzymywał 13 Pfg, młode dziewczęta zarabiały mniej, bo odpowiednio 17 Pfg i 12 Pfg. Od pensji każdemu odciągano składki na ubez-

¹¹ „Deutsche Rundschau” z 10-11 II 1940 r., nr 35,

¹² „Deutsche Rundschau” z 2 VII 1940 r., nr 153,

Tabela 3.
Ceny żywności na wolnym rynku

Artykuł	Wrzesień 1943 r.	Listopad 1943 r.	Styczeń-marzec 1944 r.
Chleb żytni kartkowy – 1 kg			4 RM
Masło – 1 kg	64 RM	70-100 RM	120 RM
Mięso – 1 kg	60 RM		24 RM
Słonina – 1 kg	80 RM	100-140 RM	90 RM
Cukier – 1 kg	21 RM	24 RM	24-30 RM
Mąka żytnia – 1 kg		9 RM	5 RM
Mąka pszenna – 1 kg	18 RM	14 RM	14-16 RM
Smalec			70-80 RM
Jajka – mendel		25 RM	42 RM
Tytoń machorkowy – 10 dag		12 RM	30 RM
Papierosy		0,80 RM	1,50 RM
Gęś – 4-6 kg			200 RM
Kura – 2-2,5 kg			45 RM
Kawa ziarnista – 1 kg			720 RM
Kasza manna – 1 kg			16 RM
Jabłka – 1 kg			5-7 RM
Ziemniaki – metr			14-16 RM
Cukierki			55 RM
20 papierosów			5 RM
Samogon – 1 litr		70-150 RM	80-170 RM
Wódka – 1 litr		150 RM	150 RM
Spirytus – 1 litr		250 RM	240-260 RM
Buty męskie z cholewami			1200 RM
Buty damskie z cholewami			800 RM
Półbuty męskie			600-800 RM
Kupon materiału wojennego na ubranie męskie			450-500 RM
Kupon lepszego materiału wojennego na ubranie męskie			900-1500 RM

Źródło: *Raport z ziem wcielonych do III Rzeszy*, pod red. Z. Mazura, A. Pietrowicz, M. Rutkowskiej, Poznań 2004; Raport nr 7 – do 30 września 1943 r., s. 234; Raport nr 9 do 15 listopada 1943 r., s. 401-402; Raport nr 11 – styczeń-luty-15 marca 1944 r., s. 530.

pieczenia zdrowotne oraz obowiązkowe składki na Niemiecki Front Pracy – były to sumy od 3,59 w przypadku żonatego pracownika z dziećmi (3,24 ubezpieczenie zdrowotne i 0,35 składka na Niemiecki Front Pracy) do 3,79 RM w przypadku kawalera (3,24 na ubezpieczenie zdrowotne, 0,55 na Niemiecki Front Pracy). Nauczyciele zarabiali około 250-300 RM miesięcznie, za godziny dodatkowe płacono im 2,40-3 RM. Do tego otrzymywano jeszcze inne dodatki, np. mieszkaniowy (od 8 do 24 RM), zapomogę na utrzymanie – 12 RM, dodatek za odbudowę wcielonych terenów zachodnich od 30 do 90 RM, dodatek za pracę wśród mniejszości narodowych (tam gdzie Niemców było mniej niż 20%) – od 200 do 300 RM rocznie¹³.

Koszt utrzymania dwuosobowej rodziny niemieckiej w Bydgoszczy przedstawił na łamach „Kroniki Bydgoskiej” Witold Stankowski. Na utrzymanie dwuosobowej rodziny przez miesiąc trzeba było około 443 RM. 120 RM wydawano miesięcznie na dość skromne jedzenie – 40 dag wędliny, 1,20 kg mięsa, 125 g twarogu, 8 jajek, 20 dag słoniny, 20 dag sera i pół kilo masła. Do tego ryż, makaron, konserwy. Na owoce i warzywa wydawano miesięcznie 20 RM. Utrzymanie mieszkania kosztowało 163 RM (razem z pensją pomocy domowej – 25 RM). 160 RM pochłaniały koszty utrzymania i konserwacji odzieży i obuwia, zakup nowych ubrań, bilety na imprezy kulturalne, wycieczki i wyjazdy do rodziny¹⁴.

Na ubrania małżeństwo przeznaczało 30 RM miesięcznie, co nie jest dużą kwotą, jeśli porównać ją do cen odzieży. Sweter damski kosztował 17,15 RM, bluzka 19,50 RM, sukienka od 12 do 28,75 RM, żakiet damski 21,75 RM, a płaszcz 35,75 RM. Do tego dochodziła jeszcze bielizna – majtki 5,90 RM i koszulka za 2,60 RM oraz strój kąpielowy na lato w cenie 7,90 RM za strój jednoczęściowy lub 10,50 RM za dwuczęściowy. Ubrania męskie były jeszcze droższe, koszula kosztowała od 3,15 do 11,25 RM, krawat 1,90 RM, podkoszulka 2,95 RM, skarpetki 1,10 RM, kolanówki 1,50 RM. Garnitur kosztował od 64,15 do 84,15 RM, płaszcz 46 RM¹⁵.

¹³ AP-B, AMB, sygn. 5021, pismo z 28 października 1939 roku do Wernera Kampe, Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy, Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich nr 10, grudzień 1943 r.-styczeń 1944 r., s. 475; Raport nr 9 z 15 listopada 1943 r., s. 405; S. Grochowina, *Niemieckie szkolnictwo powszechne w Toruniu w latach 1939-1945*, „Rocznik Toruński” 2002, t. 29, s. 139-156; W. Kozłowski, op. cit., s. 213, 220.

¹⁴ W. Stankowski, *Warunki egzystencji ludności niemieckiej w Bydgoszczy w świetle sprawozdań Reichsdeutscha z 1941 r.*, „Kronika Bydgoska” 1994, t. XVI, Bydgoszcz 1995, s. 191-192.

¹⁵ „Deutsche Rundschau” z 19 XII 1939 r., nr 289; z 21 XII 1939 r., nr 291; z 25-26 V 1940 r., nr 121; z 15-16 VI 1940 r., nr 139; z 1 V 1940 r., nr 101; z 8 V 1940 r., nr 107; z 29-30 III 1941 r., nr 75.

Na imprezy kulturalne dwuosobowa rodzina miała 10 RM miesięcznie. To oznacza, że jeśli wychodzili razem, to mieli po 5 RM na osobę. Mogli iść na wystawę – np. bilety na wystawę malarstwa w lutym 1943 roku kosztowały po 0,50 RM. Droższe były bilety do teatru, kosztowały w zależności od miejsca od 0,30 do 2 RM. Bilet do kina kosztował około 1 RM. Jeśli chcieli iść razem do cyrku, musieli kupić bilety w cenie 90 Pfg, jeśli był to cyrk „Krone”, lub od 1,50 RM do 2,40 RM, jeśli przedstawienie dawał cyrk „Althof”. Bilet wstępu do klubu na wieczorek taneczny lub kabaretowy kosztował 1,50 RM¹⁶.

Racje żywnościowe

W czasie wojny większość żywności była dostępna na kartki, a przydziały ustalane były odgórnie przez władze. W marcu 1942 roku podano przydziały poszczególnych produktów obowiązujące od 6 kwietnia 1942 roku. Racje przyśługiwały na tydzień.

Tabela 4.

Racje żywnościowe obowiązujące od 6 kwietnia 1942 roku

Produkt		Racja dotychczasowa	Racja od 6 VI 1942 r.
Chleb	dzieci 1-6 lat	1225 g	1162,50 g
	6-18 lat	2250 g	2400 g
	powyżej 18 lat	2250 g	2000 g
Masło	dzieci 1-6 lat	187,50 g	160 g
	6-18 lat	137,50 g	187,50 g
	powyżej 18 lat	137,50 g	125 g
Mięso	dzieci 1-6 lat	250 g	150 g
	6-18 lat	400 g	350 g
	powyżej 18 lat	400 g	300 g
Margaryna	dzieci 1-6 lat		
	6-18 lat	87,50 g	50 g
	powyżej 18 lat	87,50 g	50 g
Tłuszcz z uboju	dzieci 1-6 lat		
	6-18 lat	50 g	31,50 g
	powyżej 18 lat	50 g	31,50 g

Źródło: „Deutsche Rundschau” z 20 III 1942 r., nr 67.

¹⁶ AP-B, Akta Miasta Bydgoszczy, sygn. 5089; „Deutsche Rundschau”, z 22 XII 1939 r., nr 292; z 3 VII 1940 r., nr 154; z 6-7 VII 1940 r., nr 157; z 26 VI 1941 r., nr 148; z 11-12 IV 1942 r., nr 85; z 7 XII 1939 r., nr 277; z 14-15 IX 1940 r., nr 217.

67 D K 30 g Käse 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 D K 30 g Käse 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 D K 60 g Quark 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	100 g Schmalz Fett 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	Bu1 D 67 K 125 g Butter 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	Bu2 D 67 K 125 g Butter 25.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	Bu3 D 67 K 125 g Butter 2.10.-15.10.44 Danzig-Westpr.	Bu4 D K 125 g Butter 9.10.-15.10.44 Danzig-Westpr.
D Z1 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.	D Z2 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.	D K Gültig vom 18.9. bis 15.10.44 Fettkarte 67 für Kinder bis zu 6 Jahren Auf Wunsch des Verbrauchers kann, soweit möglich, auf den üblichen Quark in der oberen Menge abgesetzt werden. Nur gültig im Reichsgau Danzig-Westpreußen Name: _____ Wohnort: _____ Straße: _____ Diese Kennzeichnungspflicht ist gesetzlich vorgeschrieben.		D f 4 K 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.	D f 3 K 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.	125 g Funktionig D f 2 K 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.	D f 1 K 18.9.-15.10.44 67 Danzig-Westpr.
5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	67 Db A Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 Dd K Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 De K Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 Dc K Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.
5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	5 g Butter 18.9.-15.10.44 67 D Danzig-Westpr.	F Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.	67 Ei 18.9.-15.10.44 Danzig-Westpr.

Rycina 2.

Kartka żywnościowa, tzw. „Fettkarte” – kartka tłuszczu dla dziecka do lat 6 ważna od 18 września do 15 października 1944 roku. Realizacja możliwa tylko na terenie okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Uprawniała do zakupu w dniach od 18 września do 15 października (30 dni) 13 porcji masła po 5 g, 4 porcji masła po 125 g, 5 jajek. Dwie kratki uprawniały do kupna po 30 g sera, jedna do zakupu 60 g twarogu, dwie kratki przeznaczone były na zakup 100 g wieprzowiny albo 80 g smalcu

Z powyższej tabeli 4 wynika, że wszystkie racje obniżono, były tylko dwa przypadki podwyższenia racji żywnościowych – oba w przypadku dzieci od 6 do 18 lat. Raz podniesiono im rację chleba z 2250 g na 2400 g. Drugi przypadek to podniesienie racji masła z 137,50 g do 187,50 g¹⁷.

W sierpniu racje znów zmieniono, zmiany obowiązywały od 24 sierpnia do 20 września.

Chleb i mąka

- dzieci do lat 6   4,4 kg chleba albo mąki
- dzieci 6-10 lat   6,8 kg chleba albo 5 kg chleba i 1,35 kg mąki
- dzieci i młodzież   10,4 kg chleba albo 7,8 kg chleba i 1,95 kg mąki
- 10-20 lat
- powyżej 20 lat   8 kg chleba albo 5,4 kg chleba i 1,95 kg mąki

¹⁷ „Deutsche Rundschau”, z 20 III 1942 r., nr 67.

<i>Mięso</i>	dzieci do lat 6	0,600 kg
	dzieci 6-18 lat	1,400 kg
	powyżej 18 lat	1,200 kg
<i>Masło</i>	dzieci do 6 lat	0,640 kg
	dzieci 6-18 lat	0,825 kg
	powyżej 18 lat	0,575 kg
<i>Margaryna</i>	dzieci 6-18 lat	0,0625 kg
	powyżej 18 lat	0,125 kg
<i>Tłuszcz z uboju</i>	dzieci 6-18 lat	0,0625 kg
	powyżej 18 lat	0,0625 kg

Dodatkowo każdemu przysługiwało 0,125 kg kawy i twarogu, 0,050 kg ziemniaków, 0,3125 kg kaffeersatz, 0,700 kg marmolady i 0,900 kg cukru¹⁸.

W maju tego samego roku znów zmodyfikowano racje żywnościowe:

Chleb – dla dzieci

6-10 lat	6,8 kg chleba albo 4 kg chleba i 2,1 kg mąki (bez zmian)
10-20 lat	10,4 kg chleba albo 7,8 kg chleba i 1,95 kg mąki (przedtem było 6,8 kg chleba lub 5 kg chleba i 1,35 kg mąki – racje zmniejszono)

Czekolada 50 g albo 62,5 g pralin

Ser 187,5 g¹⁹ (potem 125 g²⁰)

Od 2 czerwca 1941 roku robotnikom polskim cofnięto przydziały dla ciężko pracujących, bardzo ciężko i długo pracujących oraz pracujących w nocy.

Dla dzieci dodatkowo przewidziano racje pełnego mleka.

do lat 3	21 litrów
3-6 lat	14 litrów
6-14 lat	7 litrów ²¹

W 1944 roku racje chleba podwyższono. Dzieci do lat 6 otrzymywały teraz 4,9 kg (przedtem 4,6 kg). Dzieciom w wieku od 6 do 10 lat podwyższono rację z 6,8 na 8 kg, dzieciom i młodzieży w wieku 10-20 lat przysługiwało teraz 11,1 kg chleba (przedtem 10,4 kg). Racje zmniejszono tylko osobom powyżej 20. roku życia i to nieznacznie, bo z 9,00 na 8,9 kg. Ciężko pracujący otrzymywali 14,8 kg chleba, najciężej pracujący – 18,1 kg (przedtem 14,6 kg), pracujący długo lub w nocy otrzymywali po 12,5 kg chleba (wcześniej 11,4 kg). Prócz tego każdy otrzymywał 100 g mięsa i 80 g smalcu albo 200 g wieprzowiny²².

¹⁸ „Deutsche Rundschau” z 14 VIII 1942 r., nr 191, racje żywnościowe od 24 VIII do 20 IX 1940 r.

¹⁹ „Deutsche Rundschau” z 23-24 V 1942 r., nr 121.

²⁰ „Deutsche Rundschau” z 5-6 XII 1942 r., nr 288.

²¹ „Deutsche Rundschau” z 7 IX 1942 r., nr 211.

²² „Deutsche Rundschau” z 6 X 1944 r., nr 236.

Tabela 5.

Normy przydziałowe dla Niemców od czerwca do października 1942 roku i od maja do czerwca 1943 roku

Artykuły podlegające reglamentacji	Normy żywnościowe dla Niemców								
	29 VI-23 VIII 1942			24 VIII-18 X 1942			31 V-27 VI 1943		
	konsumenci	ciężko pracujący	b. ciężko pracujący	konsumenci	ciężko pracujący	b. ciężko pracujący	konsumenci	ciężko pracujący	b. ciężko pracujący
Mięso i jego przetwory	300	600	850	300	600	850	250	600	850
Tłuszcze	203	304	572	208	306	325	200	312	568
Ser	44	44	44	31	31	31	47	47	47
Twaróg	31	31	31	31	31	31	31	31	31
Kawa zbożowa	78	78	78	78	78	78	62,5	62,5	62,5
Marmolada	175	175	175	175	175	175	175	175	175
Cukier	225	225	225	225	225	225	225	225	225
Słodyczne	25	25	25	12,5	12,5	12,5	41	41	41
Środki spożywcze	150	150	150	150	150	150	212,5	212,5	212,5

Źródło: W. Kozłowski, op. cit., s. 169-170.

Jesienią 1942 roku obowiązywały następujące przydziały dla pracujących (na tydzień):

Niemcy

300 g mięsa

160 g tłuszczu

2,5 kg chleba

dotatkowo dla ciężko pracujących:

1 kg mięsa

0,5 kg tłuszczu

Niemcy dostawali do tego jeszcze mąkę, kaszę, owoce i warzywa²³.

W listopadzie 1943 roku racje te jeszcze zmniejszono.

250 g mięsa

65,5 g słoniny

Polacy

150 g mięsa

62 g tłuszczu

1,5 kg chleba

0,5 kg mięsa

0,25 kg tłuszczu

200 g mięsa

²³ Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy..., Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich nr 1 – z 30 września 1942 r., s. 13.

35 g margaryny	62 g margaryny
1400 g chleba	1400 g chleba
dodatkowo dla ciężko pracujących:	
200 g mięsa	100 g mięsa
20 g margaryny	20 g margaryny
600 g chleba żytniego	600 g chleba

Tygodniowo na jedną osobę przypadało 3,5 kg ziemniaków²⁴.

Niemcy prócz przydziałów otrzymywali jeszcze dodatki, przykładowo na przełomie 1943 i 1944 roku dostali poza przydziałem 500 g mąki pszennej, 125 g masła, 250 g cukru, 125 g cukierków (do lat 18 250 g cukierków), 50 g kawy i pół butelki spirytualiów. Od 10 stycznia do 6 lutego 1944 roku przysługiwało im dodatkowo: 250 g miodu dla dzieci do lat 14, 500 g cebuli, 2 kg jabłek dla dzieci do lat 6 oraz 5 kg jabłek dla kobiet w ciąży i matek karmiących²⁵.

Od 25 do 29 maja 1944 roku Niemcy dostawali jeszcze po 62,5 g sera żółtego, a od 26 czerwca do 20 sierpnia 1944 pół kilo cukru. Poza tym dostawali kartki na drób i dziczyznę²⁶.

Ponadto Niemcy, w przeciwieństwie do Polaków, mogli niektóre produkty wymieniać, np. chleb na mąkę, cukier na syropy, ziemniaki na żytni chleb lub mąkę (w następujących proporcjach: 500 g ziemniaków = 112,5 g mąki żytniej lub 150 g chleba żytniego).

Tabela 6.
Racje żywnościowe

Artykuł	Dzieci do 6 lat	6-10 lat	10-20 lat	Powyżej 20 lat	Ciężko i najciężej pracujący	Praca długa lub nocna
Chleb	4,6	6,8	10,4	9,0	14,6	11,4
Chleb i mąka	3,45	4,1 + 2,015	7,4 + 2,25	6 + 2,25	9,6 + 3,75	6,4 + 3,75
Mąka wzmacniająca dla dzieci	0,500					

Źródło: „Deutsche Rundschau” z 5-6 XII 1942 r., nr 288.

²⁴ Ibidem, Raport o sytuacji na Ziemiach Zachodnich nr 9, do dnia 15 listopada 1943 r., s. 404.

²⁵ J. Pietras, op. cit., s. 269-271.

²⁶ W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 226; W. Kozłowski, op. cit., s. 171.

Tabela 7.
Racje żywnościowe

Artykuł	Dzieci do 6 lat	6-10 lat	10-20 lat	Powyżej 20 lat	Ciężko i najciężej pracujący	Praca długa lub nocna
Mięso	0,800	1,600	1,400	1,400	2,800	2,200
Masło	0,640	0,750	0,500	0,500	0,500	0,500
Margaryna	-	0,200	0,200	0,200	0,350	0,280
Tłuszcz z uboju					0,250	
Ser	0,125					
Twaróg	0,125					

Źródło: „Deutsche Rundschau” z 5-6 XII 1942 r., nr 288.

Tabela 8.
Przydziały żywnościowe na cztery tygodnie z 1944 roku

Artykuły spożywcze	Niemcy			Polacy	
	dzieci do lat 6	dzieci 6-18 lat	powyżej 20. roku życia	dzieci do lat 14	powyżej 14 lat
Chleb żytni		8100 g	6600 g	4400 g	9400 g
Chleb pszenny	5300 g	3000 g	3000 g		
Mięso	400 g	1200 g	1000 g	400 g	800 g
Masło	690 g	862,5 g	612,5 g	200 g	250 g
Margaryna		200 g	200 g		150 g
Oliwa		50 g	50 g		
Marmolada	700 g	900 g	700 g		
Ser	125 g	125 g	125 g		
Twaróg	125 g	125 g	125 g	125 g	125 g
Cukier	900 g	900 g	900 g	500 g	500 g
Proszek kakaowy	62,5 g	62,5 g			
Miód sztuczny	125 g	125 g		125 g	
Jajka		6 sztuk	6 sztuk		
Mleko tłuste	do lat 3 – 21 litrów od 3 do 6 lat – 14 litrów od 6 do 14 lat – 7 litrów			do 3 lat – 7 litrów	

Źródło: W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 225, W. Kozłowski, op. cit., s. 170-171.

Kalorie

Dla dzieci w przedszkolach przewidziano następujące normy kaloryczne: w pierwszym roku życia – 850 kcal, w drugim – 925 kcal, w trzecim – 1050 kcal, dzieci od 3 do 6 lat miały dzienną normę 1450 kcal. W szkołach dla dzieci przewidziano następującą ilość kalorii na dzień: 7-8 lat – 1450 kcal, 9-10 lat – 1650 kcal, 10-14 lat – od 1750 do 2000 kcal²⁷.

Liga Narodów w 1932 roku ustaliła minimum fizjologiczne dla pracującego dorosłego człowieka na 2400 kcal, każda dodatkowa godzina pracy to 300 kcal. Dla porównania w przedwojennej Polsce żołnierzowi przysługiwało 3463 kcal dziennie, robotnikowi 2602 kcal, bezrobotnemu 2087 kcal (dane z 1933 roku). Z kolei jeden z niemieckich lekarzy obliczył, że chore, leżące w łóżku dziecko potrzebuje 1200 kcal dziennie²⁸.

Tabela 9.
Normy kaloryczne w poszczególnych państwach europejskich

Kraj	1940	1941	1942	1943	1944
Niemcy	2125	2020	1940	1990	2000
Czechy (Protektorat)	2045	1950	1875	1800	1760
Holandia	b.d.*	1800	1785	1845	1765
Finlandia	b.d.	1650	1375	1640	1775
Norwegia	b.d.	1580	1445	1445	1445
Belgia	b.d.	1375	1325	1365	1555
Kraje bałtyckie	b.d.	b.d.	1350	1305	1420
Słowacja	b.d.	b.d.	1350	1310	1230
Francja	b.d.	1230	1100	1065	1135

* b.d. – brak danych

Źródło: T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1973, s. 190.

²⁷ „Deutsche Rundschau” z 7 II 1941 r., nr 40,

²⁸ T. Szarota, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa 1973, s. 185-186,

Reklamy

Od początku okupacji niemieccy handlowcy walczyli o klienta za pomocą reklam. Najwięcej reklam zamieszczano w 1939 i 1940 roku. Wraz z 1942 rokiem i ogłoszeniem wojny totalnej reklam było coraz mniej i coraz mniejszych, całkowicie zniknęły reklamy ze zdjęciem zajmujące nieraz nawet pół strony. Już 5 września 1939 roku „Deutsche Rundschau” wydrukował obszerną listę niemieckich sklepów wraz z reklamami i zdjęciami, w których porządny Niemiec powinien robić zakupy. Artykuł zatytułowano *Niemieccy kupcy w niemieckiej Bydgoszczy (Der deutsche Kaufmann in deutschen Bromberg)*. Reklamowała się tam bydgoska fabryka rowerów Willy’ego Jahra (Ludendorffstrasse 89), sklep z samochodami Seifert und Foerster (Adolf Hitler Strasse 28), Bydgoski Dom Towarowy, fabryka i sklep meblowy Pferrerkorna (Albert Forster Strasse 27), sklep z artykułami do domu (szkło, porcelana, zabawki) A. Kensela mieszczący się przy Alberta Forstera 4 oraz drogeria specjalistyczna Waltera Kracka usytuowana przy ulicy Roberta Leya 57. Każdy Niemiec mógł zaopatrzyć się w artykuły spożywcze i wino w sklepie Erwina Erdmanna znajdującym się na placu im. Generała von Kluge 27, towary kolonialne można było kupić w sklepie Carla Behrenda – ulica Adolfa Hitlera 23, meble – w sklepie Wilhelma Toffela przy tej samej ulicy pod numerem 41. Melomani i muzycy mogli udać się do sklepu i fabryki Bruno Sommerfelda. Luksusowe artykuły do domu, szkło, porcelanę, wózki i zabawki dla dzieci można było nabyć w sklepie F. Kreski przy Adolf Hitler Strasse 9. Pod numerem 24 przy tej samej ulicy można było nabyć rower, motor, wózek dziecięcy w sklepie Lothara Jaenscha. Cukierki i pieczywo należało kupować w piekarni i cukierni R. Stenzla przy Friedrichstrasse 43 lub w filiach przy Hitlerstrasse 5 i 49, przy Hofstrasse 3 i Forsterstrasse 75. Jeśli ktoś chciał nabyć zegarek lub biżuterię, musiał udać się do sklepu Kurta Neuferta przy ulicy Adolfa Hitlera 17. Wciąż można było spotkać w gazecie reklamy sklepu z towarami kolonialnymi Carla Behrenda, reklamy magazynów z opałem Juliusa Musolfa i H. Wandla, sklepu z mercedesami należącego do Butowski i spółka, pod niemieckim zarządem powiernika G. Kortesa (ulica Adolfa Hitlera 24), rowery (tak jak przed wojną) sprzedawał Willy Jahr.

Najczęściej i największe reklamy zamieszczał Bydgoski Dom Towarowy (Bromberger Kaufhaus) – razem z rysunkami i cenami towarów, oraz Carl Behrendt – mniejsze reklamy, ale również z asortymentem i cenami²⁸.

²⁸ „Deutsche Rundschau” z 5 IX 1939 r., nr 209; z 14 IX 1939 r., nr 206; z 4-5 XI 1939 r., nr 251; z 16-17 XII 1939 r., nr 287.